

РИЗИКИ ПОШИРЕННЯ ТА ШЛЯХИ МІНІМІЗАЦІЇ ТІНЬОВОЇ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ

Розвиток ринкових відносин в Україні супроводжується суттєвими змінами у сфері праці та зайнятості, призводить до виникнення нових закономірностей та особливостей функціонування ринку праці позитивного чи негативного характеру. Однією з найбільших перешкод на шляху побудови нової моделі соціально-економічного розвитку на сучасному етапі в нашій країні є високий рівень тінізації економіки, що унеможливорює прискорення економічних реформ, зростання соціальних стандартів життя населення та інтеграцію в європейське співтовариство. Високий рівень тінізації національної економіки відображенням поширення економічної злочинності, корупції в органах державної влади, нелегальної економічної діяльності та наслідком низької правової й податкової культури та слабкості соціально-економічних інститутів. Стратегією національної безпеки України значний рівень тінізації розглядається як загроза життєво важливим національним інтересам. Серед сучасних питань економічних відносин важливою є детінізація ринку праці. Актуальність проблеми легалізації зайнятості та заробітної плати на сьогодні зумовлена її масштабами та надзвичайно негативними і руйнівними наслідками.

Тіньова зайнятість в Україні (використання праці найманих працівників без укладання трудової угоди й тіньова заробітна плата) в останні роки стрімко поширюється, охоплюючи значну кількість робочих місць на підприємствах та організаціях формального та неформального сектору економіки.

За офіційними даними Державної служби статистики України у I півріччі 2015 р. кількість зайнятого населення, яке працювало на неформальних робочих місцях, становила 4,3 млн осіб, що становило 26,4 %

від загальної кількості зайнятого населення¹ (наприкінці 2014 р. цей показник становив 25,1 %). Порівнюючи тенденції розвитку формальної та неформальної зайнятості в Україні в останні три роки слід відмітити їх протилежну спрямованість. Якщо рівень неформальної зайнятості населення з початку 2013 р. до середини 2015 р. зріс на 2,8 %, то відповідно рівень формальної зайнятості за цей час скоротися на 2,3 %. Взагалі за останнє десятиріччя рівень формальної зайнятості населення у віці 15-70 років в Україні зменшився з 57,7 % до 57,0 %. У той же час доля неформально зайнятих цієї вікової категорії збільшилась в 1,2 разу з 21,5 % в 2005 р. до 26,4 % в 2015 р. (рис.1)

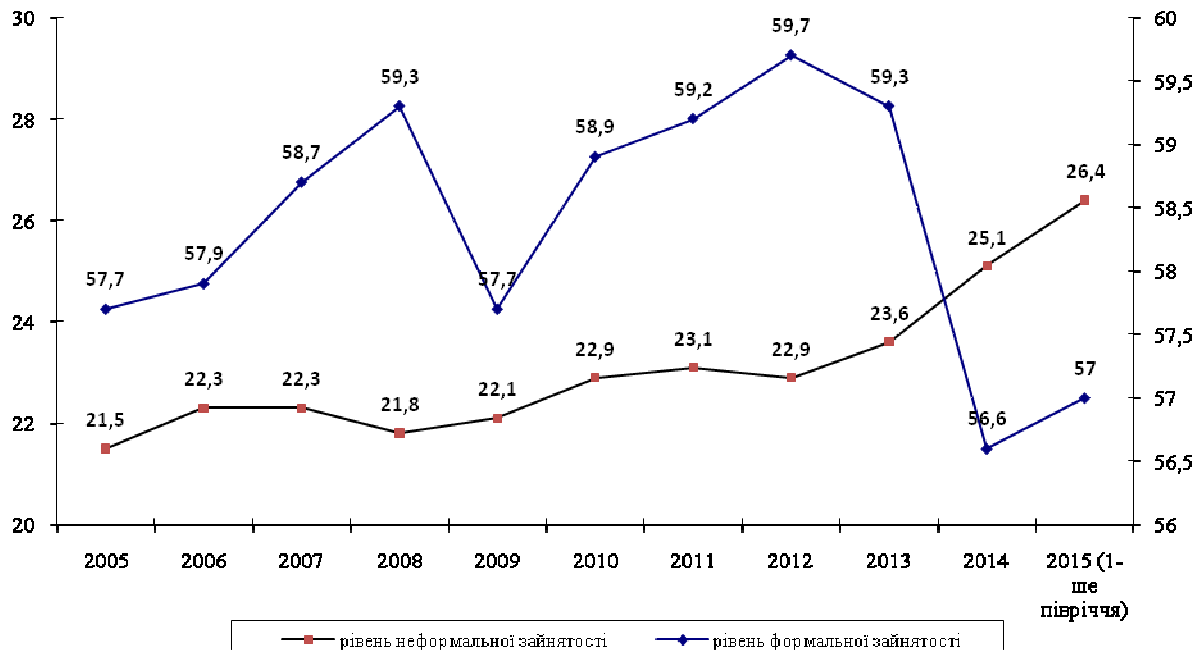

Рис. 1. Динаміка рівнів формальної та неформальної зайнятості в 2008-2015 рр.

Джерело: складено за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Аналіз неформальної зайнятості у розрізі вікових груп показує, що у неформальному секторі економіки в основному працюють особи працездатного віку, де їх частка у I-му півріччі 2015 р. склала 94,2 %.

¹Державної служби статистики України. Ринок праці України у I-му півріччі 2015 року. – Режим доступу:<http://www.ukrstat.gov.ua/>

Найвищий її рівень характерний для осіб у віці 15-24 роки (35,8 %) та у віці 60-70 років (36,2 %), саме ці категорії населення є найбільш уразливими та соціально незахищеними в сучасних умовах господарювання (рис.2). Поширення неформальної зайнятості серед молоді пояснюється пошуком заробітку під час здобуття освіти, неформальна зайнятість серед осіб пенсійного віку в першу чергу спричинене є низькими коефіцієнтами заміщення пенсій, що зумовлює високі рівні бідності серед осіб похилого віку та спонукає їх до пошуку неформальних джерел отримання додаткових засобів існування. Бажання продовжити трудову діяльність змушує осіб старше працездатного віку погоджуватись на неформальну зайнятість, працювати на посадах не привабливих для молодих працівників.

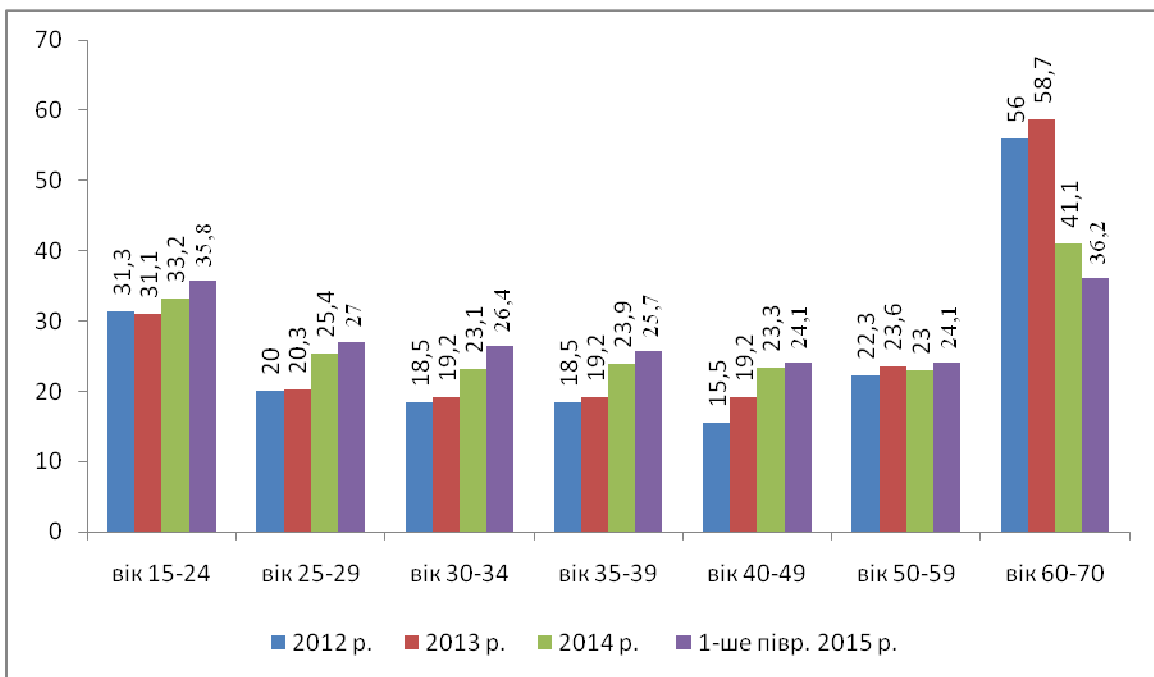

Рис.2. Частка неформально зайнятого населення в Україні у 2012-2015 рр. (% до загальної кількості населення відповідної вікової групи)

Джерело: складено за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Особливістю неформальної зайнятості в Україні є переважне її поширення серед сільського населення. Питома вага неформально зайнятого

сільського населення у 2015 р. складає 42,6 %, тоді як відповідний показник для міського населення становить 19,1 %. Основну частину сфери такої зайнятості в сільській місцевості становлять особисті селянські господарства, де переважає ручна низькопродуктивна праця, що знижує мотивацію до праці, посилює утриманські настрої, сприяє тінізації виробничо-збутових процесів аграрного сектору та зростанню навантаження на соціальні фонди. Отже, основною причиною дуже значного розповсюдження неформальної зайнятості в сільській місцевості є брак альтернатив зайнятості в особистих підсобних селянських господарствах та дрібній неформальній діяльності у сільській місцевості.

Важливим чинником, який визначає вибір осіб на користь неформальної зайнятості в Україні є рівень освіти. За офіційною статистикою рівень неформальної зайнятості скорочується зі зростанням рівня освіти як у міській, так і в сільській місцевості. У 1-му півріччі 2015 р. серед неформально зайнятого населення 34,8 % склали особи з повною загальною середньою освітою, 33,0 – з професійно-технічною та 27,1 – з повною вищою.

Географія розповсюдження показує, що неформальна зайнятість найбільш сконцентрована в західних областях країни: в Івано-Франківській, Рівненській, Чернівецькій та Закарпатській її рівень становить відповідно 55,1 %; 49,1 %; 47,9 % та 47,6 %. Найнижчі показники демонструють промислові регіони: м. Київ та Київська, Донецька, Полтавська, Харківська і Дніпропетровська області. Слід відмітити, що рівень неформальної зайнятості останніх утріччі нижчий, ніж в областях західного регіону. У цілому територіальний розподіл масштабів поширення неформальної зайнятості ще раз підтверджує, насамперед, її більшу зосередженість в регіонах аграрної спрямованості (рис. 3). Крім того, отримання значних обсягів неофіційних доходів мешканцями західних областей пояснюється більшою активністю трудової міграції. Така ситуація зумовлена як обмеженою кількістю вакансій у легальному секторі економіки та низьким

рівнем офіційних доходів, так і географічною близькістю з країнами Західної Європи, де зазвичай простіше знайти більш високооплачувану роботу, ніж на батьківщині. Нині Україна є однією з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі.

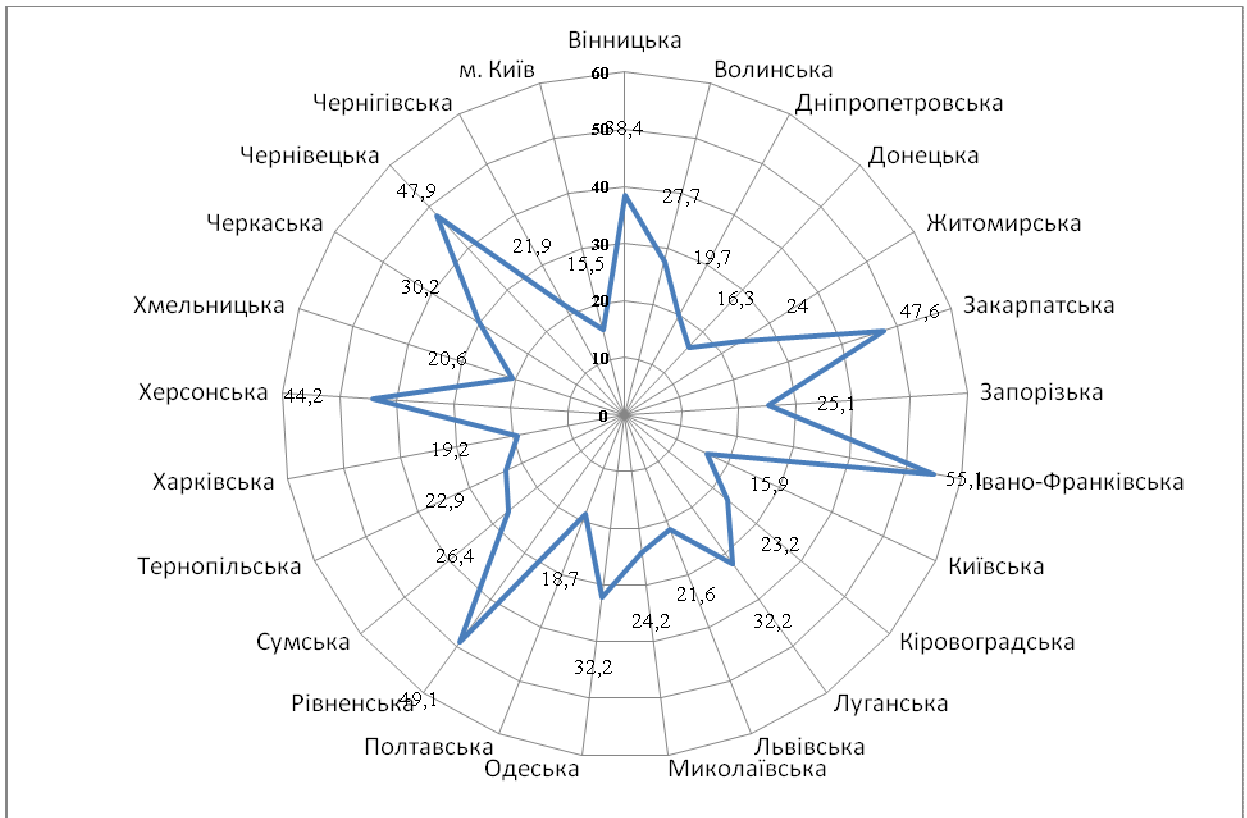

Рис. 3. Частка неформально зайнятого населення за регіонами України у 1-му півріччі 2015 р., %

Джерело: складено за даними офіційного сайту Державної служби статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Вагомим складником тіньової зайнятості виступає поширена в Україні практика «сірої» заробітної плати. У таку категорію залучена також значна кількість працюючих у формальному секторі економіки, що генерує ризики розвитку соціально-економічної сфери в країні та виступає гальмом на шляху підвищення добробуту населення. Загалом у результаті розповсюдження

тіньового сегменту ринку праці в Україні, за різними оцінками фахівців, нині в тіні знаходиться від 30 до 50 відсотків фонду заробітної плати², що сягає обсягів 200 млрд грн. Це означає, що щорічно бюджетні надходження зменшуються приблизно на 30 млрд грн, фонди соціального страхування недоотримують від 70 до 90 млрд грн, у тому числі пенсійний фонд – біля 70 млрд грн. Проте особи, що не сплачують страхові внески повній мірі чи частково користуються за рахунок держави медичними послугами, одержують інші соціальні виплати, наприклад, у зв'язку із народженням дитини, можуть, хоча й у мінімальному розмірі, отримати допомогу у зв'язку з безробіттям, малозабезпеченим сім'ям, пенсію тощо. Усе це лягає додатковим тягарем на фонди соціального страхування та державний бюджет України. Причому в перспективі цей тягар ставатиме відчутнішим унаслідок збільшення кількості пенсіонерів у зв'язку з досягненням пенсійного віку або проблемами зі здоров'ям людей, що певний період свого трудового життя не сплачували внески до страхових фондів.

До основних причин виникнення та поширення тіньових схем у сфері зайнятості слід віднести:

- скорочення виробництва в основних видах економічної діяльності, що відбувається під впливом розгортання соціально-економічної та політичної кризи в країні;
- гальмування економічних реформ, що унеможлиблює активізацію інвестиційно-інноваційних процесів та зміцнення конкурентоспроможності національної економіки, що дозволило би розширення пропозиції нових робочих місць на вітчизняному ринку праці;
- недосконалість організаційно-управлінських та регулятивних механізмів ринку праці та сфери зайнятості;
- нестабільність та недосконалість фіскальної політики в державі;

---

²Близнюк В.В. Тіньовий сегмент ринку праці в Україні / Матеріали за 10-а міжнародна науково-практична конференція, «Ключові проблеми в сучасній науці», – 2014. Том 3. Економіка. Софія. «БЯЛГРАД-БГ» ООД – С.44-52. Міжнародний центр перспективних досліджень. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання. 2014 р. – Режим доступу: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf

- несприятливі умови для ведення легального бізнесу, у тому числі малого;
- проблеми ринку праці, пов'язані з низькими економічними стимулами до офіційного працевлаштування працівників та відсутність ефективної системи контролю та покарання за порушення роботодавцями чинного законодавства у сфері трудових відносин;
- розбалансованість ринку праці та освітніх послуг, унаслідок чого посилюються перекоси в кількісно-якісній структурі ринку праці та невідповідність рівня кваліфікації потребам роботодавців;
- низькі доходи населення та поширення бідності серед працюючих;
- фінансово-економічна вразливість населення України, про що свідчить структура доходів та витрат населення;
- високе навантаження на фонд заробітної плати та високий рівень заборгованості із виплати заробітної плати;
- низька якість державних послуг та відсутність системи державних стандартів щодо їх надання знижує мотивацію населення до наповнення бюджету та соціальних фондів;
- низька довіра до державних інституцій та ліберальна система покарання за порушення податкового та трудового законодавства провокує ухилення від оподаткування та внесків у соціальні фонди.

Слід відзначити, що наслідки поширення неформальної зайнятості є неоднозначними. Її можна розглядати в якості вимушеної форми адаптації населення в умовах несприятливої соціально-економічної ситуації, що безумовно має позитивні наслідки, зокрема: зниження числа безробітних та напруження на ринку праці; стримування зростання соціальної напруженості в суспільстві; можливість на певний період часу отримувати дохід, який є вищим порівняно із соціальними виплатами по безробіттю; відкриваючи доступ до нових професій і дозволяючи відносно «дешево» здобувати нові навички, вона є важливим механізмом соціальної, трудової та професійної мобільності. Окрім того, така зайнятість часто виступає інкубатором малого

підприємництва: на практиці часто відбувається трансформація самозайнятості у підприємництво, що супроводжується створенням нових легальних робочих місць.

Разом з тим тіньова зайнятість супроводжується ризиками для держави та суспільства в цілому: недоодержання надходжень до бюджету та соціальних фондів, які могли б бути спрямовані на розвиток соціально-економічної сфери та підвищення рівня та якості життя населення; ускладнення процесів регулювання зайнятості населення; сприяє зростанню корупції та тіньової економіки; ускладнюється контроль за грошовим обігом; обмежує можливість отримання повної та достовірної економічної інформації, що негативно впливає на процеси макроекономічного прогнозування, розробку ефективних програм розвитку соціально-економічної системи держави; в силу низької капіталоемності, переважання примітивних технологій, низької продуктивності праці, що переважає в неформальному секторі, зайнятість у ньому виступає певною мірою гальмом на шляху модернізації економіки та формування усталеної ринкової системи. Окрім того, зайнятість населення у тіньовому секторі:

- обмежує можливість реалізації більшості соціальних прав, передбачених Конституцією та трудовим законодавством;
- підвищує ризик нестабільної зайнятості та отримання постійного доходу;
- тривала зайнятість у неформальному секторі призводить до втрати професійно-кваліфікаційних навичок особистості, зниження її матеріального та культурного рівня, що значно знижує якість трудового потенціалу;
- поширеність незахищених форм зайнятості гальмує процеси ефективного використання наявного трудового потенціалу;
- ускладнює здійснення контролю за умовами праці та за якістю наданих товарів і послуг, правами інтелектуальної власності;
- виступає бар'єром на шляху розвитку, обмежуючи можливість у доступу кредитних та інших ресурсів.

Висновки та рекомендації

Здійснення реформ в Україні має кінцеву мету – побудову сучасної європейської країни з розвинутою економікою, спроможною задовольнити соціальні потреби її громадян. Але затяжний період складних політичних й економічних трансформацій призвів до кризової ситуації практично в усіх сферах. За таких умов в країні не повною мірою забезпечуються соціальні гарантії для реалізації одного з основоположних прав людини – права на працю. Сучасний стан ринку праці України характеризується несприятливими тенденціями щодо рівня зайнятості населення та неефективного використання робочої сили. У цей час тіньова зайнятість набула надзвичайного розповсюдження, що супроводжується негативними наслідками як для держави, так і для працівників. Тому одним із головних завдань державної політики України є концентрація зусиль усіх гілок влади на комплексному здійсненні радикальних економічних, адміністративних, управлінсько-організаційних заходів щодо легалізації зайнятості та заробітної плати.

Скорочення неформальної зайнятості в Україні та її легалізація потребують, у першу чергу, реалізації заходів політики зайнятості, що мають яскраво виражену антикризову спрямованість, зокрема:

1. Координація зусиль влади на усіх рівнях в реалізації політики у сфері прикладання праці та зменшення масштабів її тінізації неможлива без науково обґрунтованої комплексної національної програми сприяння зайнятості, спрямованої на забезпечення збалансованості пропозиції та попиту робочої сили на основі ефективною зайнятості.

2. Політика зайнятості повинна бути спрямована на забезпечення соціально прийняттого рівня безробіття завдяки сприяння перерозподілу робочої сили за секторами економіки, територіями та видами зайнятості в інтересах структурних зрушень та зростання продуктивності праці при максимально можливій соціальній підтримці безробітних. При цьому слід

враховувати, що розпочаті реформи економічного сектору та втрата значного виробничого потенціалу в зоні проведення АТО очевидно в кінцевому результаті призведуть до зміни галузевої та територіальної структури економіки, а значить і до структури попиту на робочу силу. Тому важливим є запровадження науково обґрунтованого прогнозування масштабів та напрямів таких змін, а також структури попиту на ринку праці на середньострокову та довгострокову перспективу. Такі прогнози мають бути узгоджені з системами освіти, підготовки та удосконалення кадрів.

3. Забезпечення збалансованості попиту та пропозиції ринку праці та підвищення якості професійної освіти має бути забезпечено шляхом прийняття професійних стандартів, що дозволить поєднати ринкові вимоги роботодавців до підготовки кадрів. Розроблені професійні стандарти дозволять проводити об'єктивну атестацію та поточне оцінювання персоналу підприємств та дозволить створити об'єктивне підґрунтя щодо галузевих стандартів оплати праці.

4. Пріоритетним завданням для українського ринку праці є перехід від моделі з дешевою робочою силою до моделі з високим рівнем оплати та ефективною працею, що виступить в ролі мотиватору (стимулу) для повернення працюючих в офіційний сектор економіки та призведе до збільшення їх доходів, надходжень до бюджету та соціальних фондів.

5. У найближчій перспективі реалізація політики зайнятості з використанням програм створення робочих місць має спрямовуватись на розвиток малого підприємництва. Підтримка розвитку структури малого підприємництва шляхом запровадження більш гнучкої податкової системи, удосконалення сфери кредитування, забезпечення пільгових умов для доступу підприємців до юридичних та інформаційно-консалтингових послуг повинно стати важливим напрямом зменшення неформальної зайнятості. При цьому слід застосувати вибірковий механізм програмної підтримки розвитку малого підприємництва, об'єктами якого повинні стати

потенційні підприємства орієнтовані на виробництво продукції, що потребує застосування високоякісної праці.

6. В умовах складної економічної ситуації зниженню тінізації у сфері зайнятості сприятиме поширення застосування гнучких новітніх форм трудових відносин, до яких відноситься: віддалена, мобільна, часткова та «запозичена» зайнятість, суміщення професій та посад, тощо. Застосування таких форм потребує удосконалення механізмів їх застосування з метою недопущення дискримінації у трудових відносинах, зниженню захищеності працівників, недотримання гарантій ринку праці.

7. Потребується удосконалення структури системи трипартизму, що передбачає підвищення статусу органів соціального партнерства як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. У країнах з розвиненою ринковою економікою ідеологія соціального партнерства глибоко проникла в соціально-трудові відносини, хоча його моделі в різних країнах відрізняються організаційно-правовим механізмом. Системоутворюючим фактором для трипартизму служить соціальний діалог – динамічний процес, що складається із сукупності практичних методів і форм узгодження інтересів партнерів, які беруть у ньому участь і забезпечують їхню конструктивну взаємодію.

8. Формування та активний розвиток територіальних, у тому числі транскордонних, кластерних структур, що визнаються ефективним інструментом стимулювання інноваційної підприємницької діяльності, в якості основи для забезпечення конкурентоспроможності регіональної економіки та створення нових робочих місць, у тому числі високооплачуваних. Зазначений напрям державної соціально-економічної політики має стати одним із стратегічних завдань регіональних управлінських структур і повинен знайти відображення в стратегіях і програмах соціально-економічного розвитку регіонів

9. Зменшення масштабів неформальної зайнятості та тінізації заробітної плати потребує також:

- прискорення реформи пенсійної системи і сфери доходів, що сприятиме створенню стимулів для детінізації ринку праці та запровадження системи соціального страхування;

- реалізації механізмів адміністративного та економічного характеру щодо посилення відповідальності роботодавців за дотримання законодавства у сфері прикладання праці. Для цього внести зміни і доповнення до законодавства щодо збільшення штрафних санкцій за ухилення від оформлення трудових відносин між працівником і роботодавцем;

- проведення більш жорстокої політики щодо посилення відповідальності працівників за ухилення від сплати податків та внесків до соціальних фондів та покращення їх адміністрування.

Усі заходи – нормативно-правові, організаційні, управлінські, регулятивні, фінансово-економічні, інформаційні мають бути узгодженими та нести комплексний характер.

Відділ соціальної політики

(Л.Д. Яценко, Л.М. Якушенко)

№ 23, Серія «Соціальна політика»